

Azerbaycan'ın Gazah-Ağstafa Bölgesinde Mezar Taşları Üstündeki At Motifleri

Behmen Aliyev*

Giriş

Türk halklarının manevi kültüründe özel bir yere sahip olan atla ilgili inançlar kendi sürekliliği, devamlılığı ile seçilmiştir. Kurgan kültürünün ayrılmaz bir parçası olan at inancı, manevi ve maddi açıdan zaman-zaman değişime uğrayarak kuşaklar boyunca ötürülmüştür. Güneş, ay vb. inançlarla kıyasla nispeten genç olan at inancının ortaya çıkması, öncelikle atın evcilleştirilmesiyle ilgilidir. Atın evcilleştirilmesi ilkel ekonominin gelişmesi ile birlikte, insanların hızı, hareket dinamiklerini ve uzun yollarını kat etme için fırsatlar yaratmış, eski kabilelerin, ilkin kültürlerin gelişmesine yardımcı olmuştur. Atla ilgili ilk inançlar ruhsal gelişim, yeni dinlerin kabulü, ekonomik hayat ve sosyal yaşamdaki yeniliklerle ilgili olarak değişimlere uğramıştır. Azerbaycan halkının at ve at yetiştiriciliği ile ilgili tarım hayatı ve inançları Türk tarihi ile vahdet oluşturuyor, bütünleşiyor. Aynı zamanda, coğrafi koşullar, tarihsel eğilimler sonucu belirli farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Türk halklarının kültürel tarihinde, ata bağlı inançların maddi biçimleri birbirine bağlı kalması şartıyla olarak üç aşamaya bölünebilir.

1. Kurganlarda atların gömülmesi (kurgan kültürü);
2. Mezar üzerine taş at heykellerinin konulması;
3. Mezar taşlarında at motifleri.

Gazah ve Ağstafa bölgesi köy mezarlıklarındaki anıtsal taşlar üzerindeki at motifleri Türklerin inanç ve geleneklerinin maddileşmiş biçiminin üçüncü aşamasına aittir. Tarihsel olarak mevcut olan kurgan kültürünün izleri Azerbaycan Türklerinin inançlarında, aynı zamanda XX. yüzyılın ortalarına dek mezarüstü taşlarda yer alan at motiflerinde maddi olarak yaşamıştır.

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Bakü/
AZERBAYCAN, behmenaa@gmail.com

Kurganlarda Atların Gömülmesi (Kurgan Kültürü)

Azerbaycan toprakları eski çağlardan atıcılığın oluşması ve geliştirilmesi için münasib koşullara sahip olmuştur. Arkeologlar kazılar sırasında Paleolitik-Taş Devri'ne ait Azıh (Azıx) arkeoloji düşergesinin Aşel tabakasından vahşi Sisenon atlarının kalıntıları, Muste kültürüne ait tabakada ocakta yanmış at kemiklerini tapmışlar¹. Bu tür ostereolojik materyaller Azerbaycan topraklarında at yetiştiriciliğinin hala Neolitik Dönem'den yarandığını göstermektedir.

Celilabad ilçesinin Üçtepe köyünün arazisinde, Alikömektepe Eneolit Devri yerleşim yerinde arkeoloji kazılardan tapılmış kemik yığımında öküz (43,3%), ata ait 40 sırt kemiği (7,5%), dört at, beş öküz kafatası ve çok sayıda başka hayvan kemikleri bulunmuştur². Bulunan at kemiklerinin incelenmesi, Azerbaycan'da 6-7 bin yıl önce, uzun bir diş düzumüne malik iki at cinsinin evcilleştirilerek beslendiğini göstermektedir. Alikömektepe'den elde edilen arkeolojik materyaller sadece Kafkasya'da değil, hatta tüm Avrasya'da evcilleştirilmiş at hakkında en eski bilgi sayılıyor.³ Bu olgular iri boynuzlu hayvanlarla birlikte, atların da etinden ve sütünden istifade olunmasını doğrulamaktadır. Muhtemelen, o dönemden atlar koşum ve binek aracı olarak kullanılmıştır.

Arkeolojik ve etnografik olguların araştırılması gösteriyor ki, Azerbaycan'da henüz Neolitik Dönemi'nde oluşan atıcılığın gelişimi birbirine bağlı iki aşamadan oluşmuştur. Birinci dönemde, atların avlanması, evcilleştirilerek beslenmesi eski nüfusun etle teminatının sağlanması açısından önem taşıyordu.

Eneolit Dönemi'ne ait Alikömektepe arkeoloji kazısından bulunmuş atların sırt kemiklerinin fazlalığı at etinin yendiğini kanıtlıyor. Bazı kayaüstü resimlerde, atların avlanma sahneleri, at etinin yenmesi hakkındaki destanlardaki epizotlar, şimdi de bazı Türk halklarının at etini kullanması ilk, ilkel alışkanlıkları tecrübe etmelerinin örnekleridir. Azerbaycan'da atıcılığın gelişimini gösteren en eski maddi kültür örneklerinden biri Gobustan arkeoloji kazılarında bulunan vahşi at kemikleri, ayrıca M.Ö. IV. binyıla ait Gobustan kayaüstü resimleri kabul ediliyor. Kayalar üzerinde "yüzden fazla at tasviri"⁴ vardır, bu çizimlerde eski insan kendini avını kovan atlı, savaşa giden süvari, yol kat eden atlı olarak tasvir etmektedir.

1 Quliyev Fərhad, *Azərbaycanın kurgan qəbirlərində at dəfni*. Bakı: Elm, 2008, s. 21.

2 Quliyev, *age.*, s. 21.

3 Quliyev, *age.*, s. 21.

4 Rüstəmov Cəfərqulu. *Qobustan Dünyası*, Bakı 1994, s. 57.

Aslında, Gobustan kayaları üzerinde “gerçek çekilen at tasvirleri”⁵ M.Ö. IV-II. binyıllarında insanların yemekle, ulaşım ile teminatında, kabileler, tayfalar arasında ilişkilerin oluşturulmasında atın özel yerinin olmasının doğruluyor.

Gobustan kayaları üzerindeki tarihi 6-7 bin öncesine kadar giden at tasvirleri, Muğan ovasında bulunan, M.Ö. II-III. binyıla ait at kemikleri, atlı tasvirleri olan boyalı kaplar Azerbaycan'ın atçılığın ilk oluşan bölgelerden biri olduğunu göstermekle birlikte, burada atla ilgili inançların da eskiden şekillendiğini, başladığını gösteriyor. Kırgızistan (Aravan, Ayriyat Çok), Güney Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve diğer yerlerdeki benzer kayaüstü resimler Türk dünyasında atla ilgili inançların aynı köklerden kaynaklandığını göstermektedir.

Atçılığın gelişmesinde ikinci önemli aşama evcil atın binek olarak kullanılmasıdır. Atlardan binek olarak kullanımının genişlemesi esasen Son Eneolit ve İlk Tunç Dönemi'nde gerçekleşmiştir. M.Ö. IV. binyılın ikinci yarısına ait Soyugbulag ve Büyük Kesik arkeoloji kazısında mezardan zoomorf tarzında gil, üst kısmında hakimiyet sembolü olan at başlı skipetrlər bulunmuştur⁶.

Bronz Çağ Dönemi'ne ait kaya resimleri, arkeolojik buluntular gösteriyor ki eski insanların giyinme ve beslenme ihtiyaçları arttıkça yeni bereketli toprakların benimsenmesi hızlanıyordu, bu süreçte ise atın binek, koşku aracı olarak kullanılmasının önemi artıyordu.

Bronz Çağı atın etinden kullanımının azalmaya başlaması, maldarlıkta rolünün değişimi, binme, koşku ve taşıt gibi kullanışıyla karakterize olunmaktadır. Bronz Çağı boyunca atçılığın gelişimi kabile birliklerinin, ilk devletlerin oluşması, atın askerî amaçlarla kullanılması, emlak eşitsizliğinin artması ile de ilgili idi.

M.Ö. 3. binyılın ortalarına ait Telmankend mezarlarında at başı tasvir edilen taş skipetr ve araba tekerleği modeli kalıntıları⁷Kür-Araz kültürü döneminde atın hâkimiyet sembolü sayıldığını, onun binik, koşku, ulaşım aracı gibi kullanıldığını doğruluyor. Geniş örüşleri, yaylakları, kışlak yerlerini, su kaynaklarını, yolları bulmak, sürüleri gütmek vb. bu gibi görevlerin yerine getirilmesinde önemli bir rol üstlenen at, askerî bir önem kazanarak savaş atı haline gelmiştir.

Arkeolojik araştırmalar sırasında Azerbaycan'ın birçok eski yerleşim bölgelerinden, aynı zamanda Şahtahtı'dan çok at kemiğinin bulunması, boyalı kaplarda atlı

5 Rüstəmov, *age.*, s. 57.

6 Quliyev, *age.*, s. 37-39.

7 Quliyev, *age.* s. 41.

tasvirleri olması atcılığın eski tayfaların hayatında önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir⁸. Burada Orta Tunç Dönemi'nde tayfa başçalarına ait höyüklerde at defnolunmuştur⁹. Şahtahtı nekropolunda kabirlerin birinden tüm parça at iskeleti bulunmuştur, bu, muhtemelen, eski insanların “öbür dünya” inancı ile ilgiliydi¹⁰.

Nahçıvan'ın yüksek dağlık bölgesinde bulunan Gəmiqaya (3906 metre) arkeolojik kazısında M.Ö. II binyılın başlarına ait atlı tasviri¹¹, I Kültepenin Kür-Araz kültürü tabakasına ait gil at figürleri¹², I Mahta yerleşim yerinden bulunmuş at figürü, II Kültepenin alt kültürel kesimlerinden birinde bulunmuş şematik at tasviri¹³, Serkertepeden bulunmuş seramik kap parçası üzerindeki at tasviri, Üzerliktepe yerleşim alanından (M.Ö. II. binyıl) bulunan at kafatası kemikleri vb. atın yerel aşiretlerin teserrüfatında önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Son Bronz ve Erken Demir Dönemi'ne ait kurgan tipi anıtlardan komple at iskeletleri, ya da at kemikleri, at aslahası bulunmuştur¹⁴. Bu bulgular atın kadim ahalinin mitolojik bakış açısında, inançlarında önemli bir yere sahip olduğunu gösteriyor.

Bronz Çağ insanlarının bakış açısına göre, ruh öbür dünyaya doğrudan atın üstünde değil, iki at koşulmuş arabada gidiyormuş, atın üstünde gitmek biraz sonraki dönemlerde ortaya çıktı. Garacemirli'deki (Şemkir ilçesi) birçok höyüklerde at kemikleri, eyer-yüeyeni, süsleri, araba tekerlerinin kalıntıları bulunmuştur. Bu Kafkasya'da arabaya koşulmuş atın cenaze töreninde kullanıldığını gösteriyor¹⁵.

Bronz Çağ'da kurgan kültürünün yaygınlaşması, höyüklerde insanlarla beraber kurbanlık atların defni atla ilgili inançların derin kök salmasını kanıtıyor.

M.Ö. 3. binyılın ortalarına ait Telmankend mezarlarında at başı tasvir edilen taş skipe-tr ve araba tekerleği modeli kalıntıları, Nahçıvan'ın Gemikaya arkeolojik kazısında bulunmuş M.Ö. II. binyılın başlarına ait atlı tasviri, I Kültepenin Kür-Araz kültürü tabakasına ait gil at figürleri, I Mahta yerleşim yerinden bulunmuş at figürü, II Kültepenin alt kültürel kesimlerinden birinde bulunmuş şematik

8 Baxşəliyev Vəli, *Azərbaycan Arxeologiyası*. Bakı2007, s. 158.

9 Baxşəliyev, *age.*,s. 177.

10 Baxşəliyev, Vəli *age.*,s. 180.

11 Müseyibli Nəcəf *Gəmiqaya Rəsmləri*. Bakı XXI-YNE, 2002, s. 7.

12 Quliyev, *age.*,s. 46.

13 Aşurov Səfər, *Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası*, Nafta-Press, Bakı 2002, s. 70.

14 Bünyadov Теумур. *Atçılıq*. Azərbaycan etnoqrafiyası, Şərq-Qərб, Bakı 2007, s. 213-214.

15 Салимова Айтєн. “Солярная символіка в орнаментальном искусстве Азербайджана” // *Azərbaycan xalçaları*, cild 3, №8, 2013, s. 79.

at tasviri, Serkertepe'den bulunmuş seramik (sahsı) kap parçasının üzerindeki at tasviri, atın inançlarda, tarım hayatında güçlendiğini, aynı zamanda ilkel toplumun hayatında rol oynadığını göstermektedir. Bu aşamada atın ulaşım aracı olarak kullanılması, arabaların koşulması, savaş atına dönüşmesi ilkel toplumda yaşanan sosyal değişimlerle, ilk devletlerin oluşması ile ilgili idi.

Son Bronz ve Demir Çağlarına ait Mingeçevir kurganlarından bulunan at iskeletleri eski Türk geleneklerine uygun olarak tayfa başçısının, hükümdarın, askerinin mezarında onun atının defnedilmesi adetinin geniş yayıldığı doğruluyor. Bu kurganlarda at iskeletlerinin üzerinde değerli eşyalar, bronz asmalar, düğmeler, kemerler, gemler vs. aşkar edilmiştir.

Aynı dönemde Mingeçevirde at cinsleri arasında alçak boylu Karabağ atları ağırlıklı olmuştur¹⁶. Ağdam rayonunun Mireşelli ve Yüzbaşı köyleri arasındaki "Palıdli" nekropolunda M.Ö. XII-XI. yüzyıllara ait kabirden ordu başçısına ait, at başlı, bronz skipetr bulunmuştur.

"Güney Azerbaycan'daki Həsənli yerleşim yerinde bulunan altın ve gümüş camların üzerindeki çizimler biratlı ve ikiatlı arabaların mevcut olduğunu gösteriyor. Burada M.Ö. IX. yüzyıl tabakasının üzerinde ağaçtan yapılmış ve atlı tasviri olan rölyef, gem ve süslü koşu eşyaları ile birlikte defnedilen at kalıntıları da bulunmuştur"¹⁷.

İsmayılı ilçesinin Mollaisağlı köyünde bulunan, M.Ö. I. binyılın son çeyreğine ait yapılan küçük at heykelinin başında gem, sırtında eyer, döşünde sinebend ve kuyruğu yönünde guşgun tasvir edilmiştir¹⁸. Aynı döneme ait bir takım kabirlerden benzer at figürleri bulunmuştur, bu atın Tanrı'nın hükümdara verdiği hâkimiyetin kutsal sembollerinden biri sayılması ile ilgiliydi.

Arkeolojik kazılar sırasında bulunan at başı tasvir edilmiş taş skipetrler hakimiyet sembolü olmakla beraber, devlet hakkında ilk bakış açısının oluşumunu göstermektedir. Devlet hakkında ilkel bakış açısından atla ilgili inançlar özel bir yer tutuyordu, at başı tasvir edilmiş taş skipetr gibi, mitolojik anlamda "Tanrı katından gelen" at iktidarın sembolü sayılıyor. Bu bakımdan Azerbaycan halkının sözlü halk sanatında yer alan "devlet atı" kavramının devlet hakkında en ilkel algılamalardan biri saymak mümkündür.

16 Асланов Г. М., Вайдов Р. М., Ионе Г. И. *Древний Мингеваур*. Изд. Академии Наук Азерб. ССР Баку:1959. с.4.

17 Rüstəmov, *age*, s. 159-160.

18 Bünyadov Teymur. *Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən*, Elm, Bakı 1969, s. 83-84.

Mezar Üzerine Taş At Heykellerinin Konulması

Türk halklarında at bir totem olup, Güneşten gelen veya sudan türeyen, kutsal hayvan sayılmıştır. Atın Tanrı'ya kurban kesilmesinin kendisi kutsallığın, atın yüksek tutulmasının kanıtı idi, çünkü her hayvan Tanrı'ya kurban verilemezdi.

“Oğuz Kağan'ın büyük oğlunun Gün Han, diğerinin Ay Han adlanması da ecdad adının evlada konulması gibi anlaşılmalıdır. Demek ki, inanca göre Oğuz Kağan'ın ataları Güneş ve Ay olmuştur. Folklor metinlerindeki “Güneşin Oğlu”, “Güneş kabilesi”, “Tanrı kabilesi” gibi ifadeler asılsız değildir. Eski Türk etnoslarının bazıları inandıkları, tapındıkları Tanrının adını etnonim gibi kabul etmiş, Güneşi kendi ataları saymış, Güneş kültü aslında ata kültü olmuştur”¹⁹. Azerbaycanlıların mitolojik tefekküründe şimdi de kırmızı at Güneşin, beyaz at ise Ayın sembolü olarak kabul ediliyor.

At kültürünün güneş tanrısı ile birlikte su (deniz, nehir) tanrısı ile de ilişkisi olduğu var sayılıyor. Çeşitli Türk halklarının eski bakış açısında, çeşitli mitlerde, destanlarında yaranışın esası olan su-deniz, göl atın doğduğu, kurulduğu alandır. Baybörenin oğlu Bamsı Beyreyin “deniz kulunu, boz aygırı”, deniz aygırından olan Kırat gibi, başkird epik destanlarında mucizevi atlar (“Ağsaq kula”, “Ağbozat”, “Karayurgə”, “Şulengen” vb.) Denizin dibinden çıkar. Deniz aygırından türeyen boz aygır, “kanatlı Kırat” karakteri aslında dünyanın sudan oluşması hakkında mitolojik kalıntıları kendinde biriktirir.

Başkırtların “Ural-Batır” destanında kahramanın ölümünden sonra Ağbozat gökten yere iner, kendisi ile gök atları getirir²⁰.

Kuzey Azerbaycan'da at kültürünün en ilginç örneklerinden biri hakkında Orta Çağ tarihçisi Moisey Kalankatuklu yazmıştır. Hunların “Tanrı-Han” dediğimiz ilahiye at kurban verilmesi²¹ (257), onun adı ile bağlı “ağaçların annesi” palıt ağacına da at kurban kesilmesi, kurbanlık atın kanını ağacın yapraklarına serpilmesi, atın kafatası ve derisinin ağacın dallarından asılması²² (266) İlk Orta Çağ'a ait inançlar sisteminden haber veriyor.

19 Sadiq İslam. *Şumer və türk dastanları*. Bakı: Azər nəşr, 2012, s. 89.

20 Надршина Ф.А. *Башкирское народное творчество: предания и легенды*. Уфа : Башкир. кн. изд-во, 1987. s. 46.

21 Kalankatuklu Moisey. *Albaniya tarixi*. Mxitar Qoş. *Alban salnaməsi*, Avrasiya press, Bakı 2006, s. 257.

22 Kalankatuklu *aqe*, s. 266.

“Ural-Batır” eposunda Ay Tanrısı kızı Humaya Ağbozatu başışlamıştır. Buryat ve Yakut epik kahramanlarının atları da gökten, ya da Güneş ülkesinden Tanrı göndermiştir. Onlar da Köroğlu ve Kırat gibi dirilik çeşmesinden su içmişlerdir. Bu atlar zor durumlarda dil açıp konuşuyor, kahramanlara akıllı tavsiyeleri ile yardım ediyorlar²³. Yakut mitinde kahraman gümüş kanatlı, beyaz ata biniyor. Kıpçak, Başkır, Kazak, Tatar mitolojisi “tulpar” kanatlı (ya da uçan) at olarak anlaşılıyor.

“Ural-batır” destanında kanatlı mucizevi atlar-Ağbozat ve Sarat tanrı-ilahi gibi sanılıyor. Başka destansı kahramanlar gibi, Ural-batır yedi batman kılıcı ile düşmanlarını yok eder, savaşta onun yol göstericisi, dostu ve yardımcısı attır²⁴.

“Oğuz Kağan”, “Kitab-ı Dede Korkut” ve diğer “Oğuzname”lerde de bilgiler, şaman veya kabile ileri gelenleri olan Ulu Türk, Dede Korkut, İrkıl Hoca atlı gelir, öğüt verir, yol gösterir. Nizami-i Gencevi'nin, Nesimi'nin, Hatai ve başkalarının şiirlerinde Hızır peygamber, dirilik suyundan, onun zor duruma düşenleri kurtarmasından söz ediliyor. Sözlü halk sanatı örneklerinde, masal ve destanlarda kahramanı kurtaran, ona tavsiyeler veren, yol gösteren, aşk butası veren kutsal kişi atlı şeklinde tasavvur ve terennüm edilir.

Türk tarihinde atla ilgili inançların maddi şekilde değişime uğramasının sonraki aşaması mezar üzerinde taş at heykellerinin yontularak konulmasıdır.

Kurgan kabirlerinde atların kurbanlık olarak defnedilmesi ile mezar üzerinde taş at heykellerinin konulması arasındaki önemli aşama kabir üzerinde korkuluk atların konulmasıdır. Çok muhtemeldir ki cenaze töreninden sonra eti yenen kurbanlık atın derisine saman doldurularak mezarın üstüne konulması âdeti kurgan kültürü döneminde de icra edilmiştir. Fakat toprak altında kalan at kalıntıları ile karşılaştırıldığında açık havada kalan deri mukavvasının az geçmeden sıradan çıkması doğal durumdu. Göktürkler Dönemi'nde ölünün gömülmesinin ardından at veya koyun kesilir, kafatası mezarın yanına gömülen bir direğe geçiriliyordu. Tatarlarda sahibi ölen at kırkıncı gün kesilir ve sahibinin mezarı başında yenden sonra kafatası bir direğe geçilerek mezarın ucuna dikiliyordu.

Hatta bazı Türk boylarında mezarın üstüne “Baydara” denilen içi doldurulmuş at korkuluğu tikiliyordu. Ölenin ruhunun bu ata binip istediği yere gideceğine inanılıyordu. Kars'ta ölenin atı süslenir, giydiği kıyafetler atın üstüne bağlanır,

23 Sadıq İslam. *age.*, s. 80.

24 Нурғалина Халида. “Народный фольклор о магической силе животных”. Электронный научный журнал. Аргіорі. Серия: гуманитарные науки/ www.arginori-journal.ru. № 2, 2015, s. 4.

heybesi boynuna asılır ve at cenazenin önünden giderdi²⁵. Altay halkları da tanrıya beyaz at kurban keserek, “tay-elqa” töreni kutlayarak, atın derisini direktten asıyorlardı.

Moisey Kalankath`nın “Albaniya Tarihi”nde Hazarların mezar üzerindeki at heykelleri hakkında bilgi verilir, bu gelenek daha sonralar da devam ettirilmiştir.

“...Orta Çağ’da Avrasya’nın düzen arazilerinde mezar çukurunda atın (atın derisinin) gömülmesinin iki temel seçeneği vardır. Birinci seçenekte kafatası, ayağın aşağı bölümlerinin kemikleri (baldır kemikleri, tırnaklar) ve kuyruk öyle şekilde konulmuştur ki sanki at insan cesedi yanında uzanmıştır veya uzatılmıştır. Bu seçenek mezar çukurunda at korkuluğunun konulması ile ilgilidir. İkinci seçenek atın kullanılması, onun kellesi, tırnaklarının korunması ile ilgilidir. Genellikle, bu şekilde soyulan deri defnedilmiş insanın ayağının altına serilerek konulurdu. At korkuluklarının olduğu kabirler Hazar, Kıpçak ve Peçenek defnetme adetleri üzere yaygındır. Kuzey Hazar Denizi kıyılarında IX. yüzyılın sonu- XI. yüzyılda Oğuz boylarının defin adetleri sırasında at derisinden kullanılması yaygındır. Güney Ural’da Kıpçak dönemine ait höyük defnetme adetinin çok çeşitliliği kendini gösteriyor. Kafatası ve ayak kemiklerinden oluşan at derisi defnedilmiş kişinin ayaklarının yanında veya ağaç tabana konuluyordu. At derilerinin korkuluk olarak kullanılması Altay`ın ova bölgelerinde ve Batı Sibiry’a da rastlanıyor. “Çulım-2” arkeoloji kazısından atın kafatası ve koşku malzemelerinin kalıntıları ile beraber atın uzun kemikleri bulunmuştur. At derisinden korkuluk erkek, kadın, hatta çocuğun kabirlerinde bulunmuştur²⁶.

Fahrettin Kırzioğlu Avrupa’da 1930 yılında yayınlanmış kitaba istinaden ilginç bilgiler paylaşmıştır. Papa’nın emriyle 1245-1247 yıllarında, Çingizlilerin başkenti Karakorum’a giden Elçi Plano Çarpini Kıpçaklarda gördüğü cenaze törenini şöyle tarif etmiştir:

“Ölenin kabri olan yerde çadır kurarlar. Ölüyü ortaya alıp, önüne pişmiş et yığılı tencere, kısrak sütü (kıımız) dolu bir testi koyarlar. Öteki dünyada bile sütünü içebilsin diye, tayı ile birlikte bir kısrak ve ayrıca binmesi için yeherli ve gemli aygır gömerler. Bu gömülenlerden ayrı olarak, (kabrin üzerine, “kurgan/höyük” yani tepcecik yapımı bitince de), cenazeye gelenler için, bir at da kurban kesilip,

25 Çavuşoğlu A., “At kültürü, düşünce ve duygu dünyamızdaki yansıması.” *İstem*, Yıl:5, Sayı: 9, 2007,s. 99

26 Амзараков П. Б., Лазаретов И. П., Митько О. А., Поляков А. В. Этнокультурная принадлежность средневекового захоронения со шкурой коня в долине реки Иджим в Западном Саяне // Вестн. Новосибир. гос. ун-та. Серия: История, филология. 2015.Т.14, вып.7: Археология и этнография. s. 157

eti orada yeniliyordu. Daha bir at da kurban kesilip, eti oracıkta yenilir ve (onun, tulum çıkarılmış) gönüne saman doldurularak, iki veya dört sırğa gerdirilmiş halde, kabrin üzerine, (epey zaman) dik duracak biçimde dikerler. Eti yenen atın, kemiklerini toplayıp, yakarlar. Kabre altın, gümüş eşya da koyup; ölenin arabasını kırıp dağıtırlar, çadırını bozarlar²⁷.

Görüldüğü gibi, insan ruhu vücudu terk ettikten sonra binilen at mistik ölümü temsil ediyor. Bu mistik yolculukta en önemli nokta şudur ki, vücuttan çıkan ruh cehenneme, cennete, göğe, istediği tarafa uçabilir. Mitsel bakış açısına göre, at Tanrı katından geliyor ve öleni Tanrı dergahına götürüyor. Eski Türklerde defin töreninde atın Tanrı'ya kurban kesilmesi, atın mezarda defnedilmesi, at kafasının mezar başında direğe sancılması, kabir üzerindeki at mukavvası adeta ruhun cennete yollanmasına inamdan, inançtan kaynaklanıyordu.

Monoteist dinlerin yayılması ile ilgili bir çok ilkel inançlar gibi, at inançının ilk anlamı değişse de, hem manevi, hem de maddi kültürde kendi yaşamını sürdürmüştür. İlk dinî inançlarla ilgili at kültürü, ortaçağ Azerbaycan'da İslam dininin yayılması ile dönüşüm yaşamaya başlamıştır. Mezarlar üzerinde yontma, oyma ve kabartma yöntemi ile hazırlanmış at heykelleri, halılarda, süs ve ev eşyalarında at motiflerinin yayılması yeni bir aşamanın örnekleri idi. Türk kurgan kültüründe, mit ve destanlarda at kultunun özel yere sahip olduğunu düşünürsek, İslam dininin ata özel değer vermesi ile Azerbaycan, Anadolu, Türkistan coğrafyasında mezar taşlarının eyer-semerli at biçiminde yontularak konulmasını yüzyıllardan beri gelen geleneklerin, atla ilgili dünyagörüşün yaşaması gibi değerlendirmek gerekir.

Çağdaş Azerbaycanlıların ataları- Türk Oğuzlarda da kabir üzerinde at korkuluğu konulması adeti vardı. Zaman geçtikçe, mezarların üzerinde at korkuluğu yerine taştan yontulmuş at heykeli konulmaya başlandı. Orta Çağ'da Azerbaycan mezarlıklarında kabir üstlerine taş at heykelleri şeklinde olurdu. Atlar genellikle eyer-semerli, tam hazır tasvir ediliyordu²⁸.

“At heykelleri esasen savaş meydanında ölen insanların kabirlerinin üstünde konuluyordu. Böyle mezarlar çağdaş Azerbaycanlıların atalarının-Türk Oğuzların kabirleri olduğundan halk arasında “Oğuz kabirleri” olarak bilinir. Atlar da bazen

27 Fahrettin Kırzioğlu *age.*, s. 137

28 Алекперли Фарид, “Зооморфные мемориальные памятники Азербайджана”. Тезисы III Международной научной конференции//Тюркологическое Искусствознание: Проблемы и Перспективы. Баку, 17 декабря, 2013 г. Баку, 2013, стр. 32

sahipleri ile birlikte, büyük şölenle gömülüyordu. Azerbaycan topraklarında eyer ve yüyeni ile gömülü çok sayıda at höyükleri bulunmuştur²⁹. Ünlü Rus ressamı Vasili Vereşagi'nin 1865 yılında Şuşa'da çektiği resimde mezarüstünde taş at heykeli tasvir edilmiştir³⁰.

Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde kabir üzerinde at heykellerine şimdi de rastlanır. Kelbecer, Gence, Tovuz, Şemkir, Gazah, Goranboy ve başka rayonlardaki mezarüstü at heykelleri aslında “o dünya ile” ilgilidir.

Mezar üzerinde at heykellerinin konulmasının önemi toprakta yatanın ad alması, tanıma, sayılıp seçilmesi idi. Her kişi at üzerinde “o dünyaya” -Tanrı dergahına uça bilmediği gibi, herkes isim alamazdı. Sadece kahramanlık gösteren yiğitler ad-san kazanırdı.

“Kitab-ı Dede Korkut” destanında Oğuz yiğitlerinin atı ile beraber isim alması yer alır: “Sen oğlını “Bamsam” deyü okşarsan, Bunun adı Boz aygırlıq Bamsı Beyrek olsun!” Bu cümleler yiğidin atı ile beraber ad aldığı doğruluyor. Oğuz yiğidi isim alırken ona beylik, taht ve at verilmiştir³¹.

Eski Türk mitolojisindeki “at üstünde Tanrı dergahından gelmek” ve öldükten sonra “at üstünde Tanrı dergahına dönmek” inancı İslamiyet'in kabulü ile yeni biçim ve içerik alsa da kökten değişmemiştir. Şehidin, kumandanın kabri üzerinde “ruhu o dünyaya götürmek” için konulan at korkuluğu tedricen taşlaşmış, heykelleşmiştir. Atın tam eyer-yüyeni ile tasvir edilen at heykeli merhumun sayılıp seçilen kişi, hükümdar, han, ağa, bey, savaşçı-şehit olmasının alâmeti idi. Sanki eyer-semerli, üzengili at heykeli kanat açıp uçacak, sahibinin ruhunu göklere kaldıracak, ruhun o dünyaya yol bulmasında rehber rolünü üstlenecektir.

Mezar Taşları Üstündeki At Motifleri

Zamanla, mezara at heykelleri kurma geleneği ortadan kalkmıştır. Bu geleneğin ortadan kalkma sebebinin sadece unutulmuş ilkel inançlarla bağlamak yanlış olur. Bu süreçte taşıtma (taşçılık) sanatının zayıflaması, taş yontan usta mesleğinin sıradan çıkması, inşaat malzemeleri elde etmenin zorlaşmasını da vurgulamak gerekir. Fakat atla ilgili inançlar yeni form almıştır. Şu anda Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerindeki mezarlıklarında mezar taşları üzerinde at tasvirlerini gözlemlemek mümkündür.

29 Алекперли, *age.*, стр. 30-36.

30 Алекперли, *age.*, стр. 30-36.

31 Танrıвердийев Әзизхан, “*Dədə Qorqud kitabı*”nda at kultu”// “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplu, III. Bakı, “Nurlan”, 2012, s. 6

Etnografik geziler sırasında Gazah, Ağstafa vb. bölgelerde esasen XIX. yüzyılın sonu-XX. yüzyılın ortalarına ait kabir taşlarının üzerinde at tasvirlerini kayıtlara geçirebildik. Hanlıklar, Ağköynek, Taş Salahlı, Kosalar, Kırak Kesemen, Dağ Kesemen vs. köy mezarlıklarında böyle çizimler, motifler eski alfabe ile yazılmış mezar taşlarının üzerinde yer alır, fakat birçok Kiril grafikali alfabe ile yazılmış mezar taşlarında da benzer tasvirler vardır. Bu kabir taşları esasen XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk yarısında yaşamış, dünyasını değiştirmiş kişilerin mezarları üzerinde konulmuştur.

Tarihsel Gazah bölgesinde tüm Kafkasya'da yaygın olan “Diliboz” ve “Sarılar” (Dağ Kəsəmən köyü) at cinsleri yetiştirilmiştir. Hanlıklar köyü “Diliboz” (Deliboz, Dilbaz, Dilboz olarak da bilinir) at cinsinin yetiştirildiği mekandır. Dilboz atının yedi tipi- “haçadil”, “diliboz”, “deliboz”, “yorulmaz”, “yorğa”, “haldar”, “durnalar”ın birbirinden çeşitli özelliklerine göre farklıları bulunmuştur³². Bu atlar kendilerinin boz, almalı boz, kızıl kahverengi, siyah boz, kəhəri boz, keher, kürən, kahverengi vb. renklerine göre seçilmişlerdir. Bu bölgede kabir taşları üzerinde kabartmalar ve çizimlerde çoğu durumda, yerel “Dilboz” atları tarif edilmiştir.

Gazah ilçesinin Hanlıklar köyündeki Babaderviş mezarlığında 1870-1941 yıllarında yaşamış Tahir ağa Dilbozov'un mezar taşının (ek.2) yan tarafında at üzerinde millî giyimde, elinde kırbaç olan bir kişi tasvir olunmuştur.

Hanlıklar köyündeki Bayramalılar mezarlığında Abdurehim Qorçiyevə (1923-1948) ait kabrin kenar alt kısmında boş eyerli at dörtlüğe koşan durumda tasvir edilmiştir. Buradaki başka bir kabrin yan bölümünde eyerli attan yukarıda, madalyonun içinde millî giyimde olan kişi tasvir (ek.3) edilmiştir. Madalyon zincir vasıtasıyla ay ve yıldıza bağlanmıştır.

Ağköynek (ek.1), Hüseybeyli köy mezarlıklarında mezar taşlarının kenar bölümünde adeta göklere kalkan sahibinden aşağıda eyerli at, eyersiz at tasvirlerine de rastlanır. Mezar taşlarının yüz bölümünde de oyma daşışləmə yöntemi ile hazırlanmış eyerli-eyersiz at kabartmaları vardır. Bu konuda Azerbaycan'da yaygın olan bir halk şarkısında denir:

Kabrimi kazarlar katı,
Taşında bezerler atı,
Taki meşher kıyamatu,
Olunca gözlerim seni.

32 Umudlu İsmayıl. *Dilbazılar. Tarixi-bioqrafik araşdırma*. “Əbilov, Zeynalov və oğulları” NPE, Bakı 2007, s. 363-376.

Aveydağ'ın eteğinde bulunan Taş Salahlı köy mezarlığında mezarların birinin kenar tarafında bir atlı ve aşağıda eyerli at tasvir edilmiştir. Oyma yöntemi ile işlenmiş atlı tasviri aşınsa da aşağıdaki eyer, sanki her an gitmeye hazır olan eyersemmerli at açıkça görülmektedir. Diğer bir mezar taşının kenarında ise kırmızı renkli çıplak at (ek.4) resmi vardır. Türk halklarının eski mitsel tefekküründe kırmızı rengin güneşle ilişkisi olduğu düşünülmektedir. Bu mezar daşındaki kırmızı renk aynı zamanda atın kurban verilmesinin sembolüdür.

Etnografik geziler sırasında Gazah-Ağstafa bölgesinde eski Türk inançlarına göre, atın kuyruğunun kesilmesinin şhadete, genç insanın fedakârca ölümüne işaret olması, atın yeherini açarak kendi sahibinin cenazesinin önü ile gitmesi adeti, atın öz sahibinin mezarı üstüne gitmesi, gözdeymenin önlenmesi için evlere, tarlalara at başının, at nalının asılması, evin giriş kapısının üstüne taş üzerinde kabartma at başı resminin vurulması vb. gibi benzer bilgiler kaydedilmiştir.

Sonuç

Mezar taşları üzerindeki çok sayıda at tasvirleri ile birlikte, kabirlerin üzerinde cida, kılıç, hancer, kama, hançer qıfı, ok ve ok torpası, yay, tabanca, tüfek vb. görüntülere rastlanıyor. Bu çizimler, kabartmalar merhumun toplumda tutumu ve işi ile ilgili olsa da, kökü daha derinlere uzanıyor. Bu ilkel inançlar yavaş-yavaş, çeşitli etkiler sonucunda yeni içerik ve mahiyet arz etmeye başlamıştır. Taşışleme sanatının tenezzüle uğraması, özellikle geleneksel taşıyontma ve daşoyma mesleklerinin sıradan çıkması, kabirlerin üstünü örtmek için yeni inşaat malzemeler kullanılması vb. mezarüstü taşlarda at motifleri gibi bir çok geleneksel resim ve motiflerin işlenmesi tecrübesinin unutulmasına yol açmıştır.

Kaynaklar

Амзараков П. Б., Лазаретов И. П., Митько О. А., Поляков А. В. Этнокультурная принадлежность средневекового захоронения со шкурой коня в долине реки Иджим в Западном Саяне // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология. 2015. Т. 14, вып. 7: Археология и этнография. С. 151–164.

Алекперли Фарид Зооморфные мемориальные памятники Азербайджана. Тезисы III Международной научной конференции “Тюркологическое Искусствознание: Проблемы и Перспективы”. Баку, 17 декабря, 2013 г. Баку, 2013, стр. 30-36.

Aşurov Səfər. Naхçıvanın ilk tunc dövrü keramikası, Nafta-Press, Bakı 2002, 158 s.

Асланов Г. М., Ваидов Р. М., Ионе Г. И. древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы). Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР Баку 1959. 138 с.

Baxşəliyev Vəli Azərbaycan arxeologiyası, Elm, Bakı 2007, 239 səh.

Bünyadov Teymur. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən, Elm, Bakı, 1969, s. 185.

Bünyadov Teymur. Atçılıq./Azərbaycan etnoqrafiyası, Şərq-Qərb, Bakı 2007, 564 səh.

Çavuşoğlu A. “At kültürü, düşünce ve duygu dünyamızdaki yansımaları.” İstem, Yıl:5, Sayı:9, 2007, s. 93 - 112

Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı: Avrasiya press , 2006, 296 səh.

Kırzioğlu Fahrettin. Azərbaycan ve Anadolu'da Türkiстан'dan gelen eski milli-gelenek: kabir taşı olarak kullanılan koyun ve at heykelleri. X. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara 1993, s. 133-160.

Quliyev Fərhad Azərbaycanın kurqan qəbirlərində at dəfni. Bakı: Elm”, 2008, 300 s.

Rüstəmov Cəfərqulu. Qobustan dünyası., Azərnəşr, Bakı 1994, s. 176

Müseibli Nəcəf. Gəmiqaya rəsmləri. Bakı 2002, s. 47.

Надршина Ф.А. Башкирское народное творчество: предания и легенды. Уфа: Башкир. кн. изд-во, 1987. 97с.

Нургалина Халида. Народный фольклор о магической силе животных. Электронный научный журнал “ariori”. Серия: гуманитарные науки” www.ariori-journal.ru. № 2, 2015, 1-6

Салимова Айтен. Солярная символика в орнаментальном искусстве Азербайджана //Azərbaycan xalqaları, cild 3, №8, 2013

Tanrıverdiyev Əzizxan. Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu. “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplu, III. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2012, s. 3-17

Umudlu İsmayıl, Dilbazilər. Tarixi-bioqrafik araşdırma. Əbilov, Zeynalov və oğulları” NPE, Bakı 2007, 392 s.

Ekler

Ek 1: Ağköynek köy mezarlığı

Ek 2: Hanlıklar köyü, Babaderviş mezarlığı

Ek 3: Hanlıklar köyü, Bayramalılar mezarlığı

Ek 4: Taş Şalahlı köy mezarlığı